

PÉTER LÁSZLÓ

A nyelvápoló

Naplójában írta Illyés Tihanyban, 1948. augusztus 3-án:

Hang a felső kerítés mögött.

– Mönjünk, mönjünk, mind csak fölfelé mönjünk!

Női hang. Folytatja:

– Vakujjon mög, aki ezt az útat is mögcsínyáta!

Két bokor között most előtűnik egy pillanatra, aki mondja. Nő valóban, de divatos strandnadrágot visel, továbbá szarukeretes napszemüveget, telitalpú fürdőcipőt. Felsőtestén minden ruházata egy kis könnyű kendő, afféle melltartónak hordja. Viszont ez ősparaszt édesanyjának babos fejkötője.

Alighanem ugyanebből az élményből e napokban született *Jegyzőfüzet* című, rövid versekből álló ciklusának *Új nép a parton* című darabja:

Fürdőruhában szép lépésű nő –

Jó alakja az eleganciája.

Hogy ideillik! Mily „előkelő”!

S mi mindent mond el, ahogy kisleányára

pillantva elkiáltja:

„Hun mész te, Fercsi! Vigyázz, beeső!”

Illyés ő-ző környezetben nőtt föl, ismerte és hibátlanul tudta használni e hangtani sajátosságát. Sőt azt is tudta, akár az e-ző tájon beszélni tanuló Ady, hogy az ő-ző változatoknak nagyobb a stílusértékük: következetesen *föl* igekötőt használt (még drámáiban is *fölvonást* írt), olykor a *fölfödöz* alaktól sem rettent vissza. Mint Babits sem. Illyés ebben a kötetben is értelemcserénk aranyfödözetéről ír.

Bizonyára régebben is olvastam, de csak most *A törzs szavai* címmel, *Írások az anyanyelvről* alcímmel a Nap Kiadó gondozásában, Domokos Mátyás és Szathmári István válogatásban a centenáriusra megjelent gyűjteményben tűnt föl elszórt megjegyzéseiből, hogy nyelvésznek készült, s a Larousse mintájára képes szótárt tervezett. Szakszerű érdeklődésének is tanújelét adta, hogy 1949-ben szülőföldjén, Rácegresen és Sárszentlőrincen tájszavakat, szólásokat, állatneveket gyűjtött, alaktani megfigyeléseit is rögzítette. Ezeket a kötet célszerűbben betűrendben közölhette volna, nem csak gyakorlati áttekinthetősége végett, hanem az ismétlések kiszűrésére is. Javítani kellett volna Illyés fonetikai jeleit is: a hosszú *a* és *e* nem *á* és *é*, hanem *ā* és *ē*: *āra*, *ēre*, *āzzā*, *kēzzē* stb. Másutt meg pótolni, mert így helytelen: „Emenegetek, mer ebesztük az üdőt.” Helyesen: Emenegetek, mer ebesztük az üdőt.” Helytelen: „Sok zsidó gyereket főnevet már életébe.” Helyesen: főnevét. Azaz fölnevelt. Az ő-zés pedig nem ó-zés, mint a 124. lapon olvassuk.

Illyés 1953-tól tagja volt a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának, tagja, sőt a 70-es évekről elnöke a Magyar Tudományos Akadémia anyanyelvi bizottságának és a nyelv-művelő bizottságának. Ő rendezte sajtó alá Kosztolányi életműsorozatát, közte a nyelv-

művelő írásokat egybefoglaló *Erős várunk a nyelv* (1941) című gyűjteményét. Illyésről is elmondható, amit ő Kosztolányiról állapított meg e gyűjtemény bevezetőjében: „Nem készült ő nyelvészeti könyv írására sem. S íme, itt a mű...”

Írók, költők szükségképpen foglalkoznak szerszámukkal, a nyelvvel. Megint a Kosztolányiról szóló Illyést idézem: „Ügye volt a nyelv, mesterségének eszköze.” De olyan tudatossággal és hozzáértéssel, amint Arany János vagy Kosztolányi Dezső, az elmúlt évszázadban csak Illyés Gyula szólt nyelvünkről. Igaz, ahogy amint utószavában Szathmári István udvariasan írja, észrevételei „nem mindig találkoznak a tudomány megállapításaival”, de ő jól tájékozódott a friss nyelvtudományi és embertani irodalomból, Zsirai Miklós, Bárczi Géza, Bartucz Lajos s mások maradandó értékű műveiből, s nem engedett bármily látványos ötleteknek, mint kortársa, Erdélyi József. Így vállalta, hogy Zsirai nyomán behatóan és meggyőzően ismertesse finnugor rokonságunkat, sőt 1933-ban, amikor a szovjet írókongresszuson részt vett, fölhasználta az alkalmat, hogy megkeresse a Moszkva szélén élő mordvinokat, és meggyőződjék szóban, dallamban nyilvánvaló rokonságunkról.

Szerényebb terjedelemben hasonló céllal a Magvető Kiadó *Gyorsuló idő* című sorozatában 1964-ben már megjelent *Anyanyelvünk* címmel vékonyka kötete. Az itt közölt hat írásból kettő (*Anyanyelvünk, Bölcsőkutatók*) az új gyűjteményben is olvasható. *Hattyúdall ébreszt, vagy lehet-e a népnek művészete?* (1976) című könyvecskéjében szintén van fejezet (*Egy meglepő különlegesség*), amely joggal kaphatott volna helyet itt is, mivel szintén a népdal természeti kezdőképével bíbelődik, mint a tárgyalt kötetben is. Végül szintén a *Gyorsuló idő*ben jelent meg a nyomdából kikerülés után rögtön elkobzott *Szellem és erőszak* (1978), amelynek *Nemzetében él a nyelv* című fejezetét ugyancsak szívesen olvastam volna itt is. Talán a terjedelmes és csak kis részben nyelvészeti mondanójú tanulmány, a *Ki a magyar* (1940) rovására is. Bár ennek is van napjainkban ismét időszerűvé vált állásfoglalása. Illyés egyértelműen hitet tett az asszimiláció mellett. „Nagyot gyarapodott a magyarság ezekkel a beolvadtakkal” – vallotta a honfoglaló magyarok magatartásáról, hogy nem úzték el a legyőzötteket. Hagyták, hogy kedvük szerint hasonuljanak ők a magyarsághoz. Amelyről így írt: „Mindenkit befogadott, aki szokásait elfogadta, aki szívvel-lélekkel magyar lett: magáévá tette a magyarság nyelvét és észjárását.” Ebből fakadt Illyésnek Petőfi példájából is levont tétele: „Magyar az, akinek nyelve és esze magyarul forog.” Más megfogalmazásban: „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek.”

Az időrendi közlés szépen mutatja Illyés érdeklődésének irányát a történeti nézőponttól a jelenig, az ismeretterjesztésen túlmutató nyelvápolásig. „A nyelvápolásnak – mely világjelenség – csak egyik része a vadhajtások nyesegetése: a bírálás, a megrovás.” Fontosabb, úgymond, a gondozás, amely szemez, ojt, nemesít; nem csupán véd és óv, hanem fejleszt és újít. A jót ápolni, a rosszat irtani, javasolta. „A szótisztítás a fogalomtisztításhoz vezet” – szögezte le a nyelvművelés értelmét magyarázva. Anyanyelvünk „aggódó ápolásáról” beszélt. Másutt azt írta: „A nem perzekutori, hanem szép szavú: írói rangú nyelvművelést – Halász Gyula és Kosztolányi mozgalmát – Lőrincze Lajos és gárdája remek összjátékkal országos figyelem és taps közepette szélesítette soha nem remélt hatásúvá az olvasók körében.” Ő maga is ehhez a „gárdához” társult írásaival, tevékenységével. Ezt a fajta nyelvápolást Szathmári István így határozta meg: a nyelvművelés az alkalmazott nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelv meglevő és újonnan keletkező elemeinek helyességét vizsgálja, és a nyelvi helytelenségek nyesegetésével, ezeknek helyesekkel, a hiányzóknak pótlásával, a helyes alakok terjesztésével a

nyelv fejlődését segíti. Ezt manapság, amikor némelyek, mint Nádasy Ádám, Sándor Klára, fölöslegesnek, hiábavalónak, sőt károsnak ítélik a nyelvművelést, fontos újból leszögezni.

A nyelvápolás egyik ágazata: szembenézés az idegen szavakkal. Illyés nem volt purista; nem akart minden jövevény szót kiirtani. Csak a fölöslegest, a magyart kiszorító szó ellen lépett föl. Módszerűen azonban még 1930-ban a szilárd döntést ajánlotta önmagának is: „határozd el egész brutálisan, hogy ez[ú]tán egyetlen idegen szót sem írsz le; tán még azt sem, hogy brutális”. Kosztolányi könyvének bevezetőjében árnyaltabban fogalmazott: „Jobb társaságban attitűdöt vagy szintézist éppúgy nem mond az ember, mint nahkasztlit.” Ebben még atyai barátjával, Schöpflin Aladárral is vitába szállt.

Különösen azt gúnyolta, ha az idegen szót rosszul használják. „A tápéi csikós is édes nagyanyjától megkapja már Baudelaire nyelvéből azt, hogy *lavór*.” Csakhogy a *lavoir* nem mosdótál, hanem mosókonyha. A mosdótál *cuvette*. A *gardrob* (*garde-robe*) nem ruhatár, hanem eredetileg szobaklozett, később az öltönyök összessége. A ruhatár: *vestiaire*. S így tovább.

Kedvezőtlen élményei a grammatika ellenségévé tették. „Az elemi iskolában nekem egy tantárgy üzent szívósan könyörtelen hadat: a magyar nyelvtan.” Szerinte a latin követésével kezdődött „a magyar nyelv nyelvtani keresztre feszítése”. El nem tudom képzelni, milyen lett volna az a nyelvtan, amelyet régóta tervezett nyelvünk megszerettetésére. Két alapelve kiejlik visszatérő gondolataiból: nyelvünk előnyének ítélte, hogy nem ismeri a szavak neveit, és hogy ősi rendszerében nem tett különbséget a főnév és az ige közt. Maga is elismeri azonban, hogy azoknak a szavaknak jó része, amelyek egyszerre jelentenek dolgot (főnevek) és cselekvést (igék), csak „merő véletlenségből” azonosak (homonimák), mint a például fölhozott *fej*, *vár*, *tér*, *nyom*. A *nomen-verbum* valójában nem magyar, hanem finnugor sajtáság (*fagy*, *lak*, *les*, *zár* stb.), nem annyira általános, hogy belőle nyelvtani alapelvet lehetne következtetni. Ettől függetlenül érdekes és meggyőző, amint Illyés babonának minősíti azt a bevett tételt, hogy a magyar nyelv különlegesen nehéz *volna*.

Ő írja, hogy „nyelvészarcosnak” elég a nyelvi hibák közül „egy csücsköt” ismerni, egy kardot megragadni, s ezzel egy életen át vagdalózhat. Neki is voltak „kedvelt” hibái, amelyek ellen ismételten felszólalt, és sajnos, felszólalhatna ma is. Ilyen pl. a *volna* és a *lenne* közti különbség elhanyagolása. Szellemes a példája: „Nem lennénk kommunisták» ugyanis merőben mást jelent, mint az, hogy amit a mondat leírója nyilván kifejezni akart, hogy »Nem volnánk kommunisták«. Föltételes módunk *lenne* alakja mindig a jövőre utal. E mondat tehát magyarul értővel azt közli, hogy leírója és helyeslői még abban az esetben sem lennének kommunisták, ha... Ha lelkületből lehetnének.” Másik kedvelt hibafajtája az *egyes* helytelen használata. Erre még Fülep Lajos figyelmeztette. „A kettő henye összekeverését a fiatalok meggyöngült nyelvzülésének, illetve romló fogalomalkotó képességének tulajdonította.” Egyes: akinek nincs társa. Egyedi tehát. Helyette változatos jelzők kínálkoznak. A törvényszerkesztők rendszeresen rosszul használják, amikor valamely tárgykör *egyes* (helyesen *néhány*, *némely*, olykor *bizonyos*) kérdéseit szabályozzák. Erre is érvényes tanulsága: „Aki a szavak értelmén ferdít, vagy eszmevilágunkhoz nem illő kifejezést honosít meg, anyanyelvünk izomzatát csomósítja, csontjait ficamítja.”

Ilyen az *elbeszélni* és az *elmesélni* összemosása. Ilyen a hatást *vált ki*. Ez szerinte a vegyészettől jöhetett: az elemek *váltak ki* egymásból bizonyos tulajdonságokat –

németül. „Magyarul azonban régen foglyokat a Héttoronyból váltottunk ki, később pedig télikabátokat a zálogházból.” Igazolványt, bérletet is kiválthatunk, de magatartásunkkal hatást *keltünk*; ha pedig olajtüzelésről gázra térünk, akkor fölváltjuk, helyettesítjük, pótoljuk.

Azt is szövé tette, hogy a föltételes mondatban csaknem mindenki rossz helyre teszi a *ha* után az *is* kötőszót. A *Nyelvművelő kézisztár* (1996) példája jól mutatja, hogy ennek is jelentésmegkülönböztető szerepe van: *Ha néhány sajtóhiba is található benne, szerintem értékes könyv.* Helyesen: *Ha néhány sajtóhiba található is benne...*

„A szavaknak – mondja Illyés – nem származásuk ad tartalmat, hanem a használatuk.” Ez azonban nem mond ellent másik megállapításának: „Szeretem, mert nemegyszer hasznos irányítóként használhatom az etimológiát, a szóeredeztetést.” Érdekesek is példái. „Sok ősi szavunk van, amelyre büszkék lehetünk, de legnagyobb büszkeséggel a *feleség* szót mutathatjuk fel a világnak. Azt hirdeti ez a szó, hogy már abban az időben, midőn a világ legtöbb népénél az asszony még rabja vagy szolgálója, vagy ágyasa volt csak a férfinak, a magyar férfi mellett örömben, bajban, de jogban is feles társként állt.” A *hirtelen* szóban a *hír* van elrejtve. Tudja, hogy az *áld* és az *átkoz* közös alapszóból ágazott szét, s a *trágya* meg a *drázsé* ugyanabból a latin szóból fejlődött ki. Horger Antal nyomán ő a *szentelen* gyökérszavát nem a *szem*, hanem a *szent* szóban látta: *szentelen* az, aki semmit sem tart *szentnek*. Ezt az etimológiát azonban sem Bárczi, sem az újabb szófejtők nem fogadják el. Ahogyan a *pajkos* származtatását a ’fiú’ jelentésű ősi *pajkból*, vagy a *színházat* a *színlelésből*, a *sajtó* eredeztetését a *sajt* alapszóból sem. Pedig ez utóbbi oly ötletes, hogy érdemes idéznem: „a juhsajt és disznósajt eredetileg gömbölyű. Kívánatosan nyeshető alakjukat ettől az eszköztől nyerik. Ezzel sajtolták. Népünk ezt nevezi sajtónak. [...] A sajt is nyilván ettől sajt.”

Tudja, hogy a *Szózat* keletkezése idején a *nagyszerű halál* nem fönségeset jelentett, hanem nagyszabásút, nagyméretűt. Azt is tudja, hogy a finnek nemzeti himnusza a mi *Szózatunk* hatását hordja magán.

Eszembe sem jutott soha helyesírásunk következetlensége, amelyre Illyés fölhívja figyelmünket: a *t* jésített párja a *ty*, de a *d* palatalizált változata nem *dy* (vagy *dj*, mint a cirillből latinra átírt szerbben), hanem *gy*. „Ezt – úgymond – néhány száz évvel ezelőtt talán egy álmos nyomdász határozta el így. Ilyen helyesírással nyomtatott ki egy Bibliát.” Valószínűbb okra Bárczi Géza mutat *A magyar nyelv életrajzában*: olasz hatásra először *g* betűvel írták a *gy*-t, amely akkoriban még inkább *dzsj*-félének hangzott. Pl. *gisnav* (olvasd: *dzsjisznau*). Azaz *disznó*.

Tihanyi házában az eresz alatt kis gyűjteményt rendezett be olyan használati eszközökből, amelyeknek neve az irodalomba is bekerült. Vendégeit velük vizsgáztatta: mi micsoda. Kevesen állták ki a próbát. Betűrendbe szedtem *szómúzeumát*, ahogyan elnevezte gyűjteményét: *cséve* (helytelenül kukoricacső), *csoroszlya*, *csöbör*, *guzsaly*, *hám*, *lat*, *motolla*, *nyűg*, *ösztoke*, *rakonca*, *sajtó* (*sutu*), *szapulókád*, *szösz*, [*lúd*]toll. Illyés mindegyikhez tárgyi és nyelvi magyarázatot fűz. A néprajz és nyelvtudomány közös mezején ezt a *Wort und Sache* elvének mondják.

Kosztolányi nyomán ő is eltűnődik: melyik a legszebb magyar szó? Kosztolányi szerint a *fülolaj*; Móra szerint az *alelölülő* (alelnök), Illyés szerint az *elalél*. Eszerint, írja tréfásan, a legdallamosabb magyar mondat: „Elalél a fülolajtól az a lelölülő.”

Kétszer is megvédi saját írásmódját: nem hajlandó a helyesírási szabályzat szerint Párizst írni; ragaszkodik a Párizshoz. Ezt a könyvkiadók tiszteletben is tartották, tartják. Érvelése, hogy akkor miért nem írunk Verszajt, azért nem helytálló, mert Párizst

már a 13. század óta ebben az alakban használták eleink, Versailles viszont jószerével csak a 20. században vált, sajnos, közismertté nálunk.

Kovalovszky Miklós megfogalmazójáról *Kosztolányi-törvénynek* nevezte azt a jogos követelményt, az írásmesterség alapszabályát, amely szerint az olvasót „egy másodperc ezredrészig sem szabad bizonytalanságban tartanunk”. Ennek szellemében veti föl Illyés, hogy spanyol mintára a kérdőjelet – „feje tetejére állítva” – a mondat elején nekünk is ki kellene tennünk, hiszen „vannak mondatok, melyek szavak hosszú során át rejtik, hogy állítanak vagy kérdeznek”. Ezt a kérdőjelbetoldást egy akadémiai körlevél megoldaná – véli túlzó derűlátással. Nem hiszem, hogy a hagyomány ereje ezt lehetővé tenné.

Illyés pályája elején, így e kötet első írásaiban is, következetesen magyar kereszt-névvel tüntette föl külföldi szerzőit: Castrén Sándort, Lönnrot Illést, Renan Ernőt írt, akár 19. századi eleink. Ez a szokás is kiveszett, s ma már aligha térhetünk vissza hozzá.

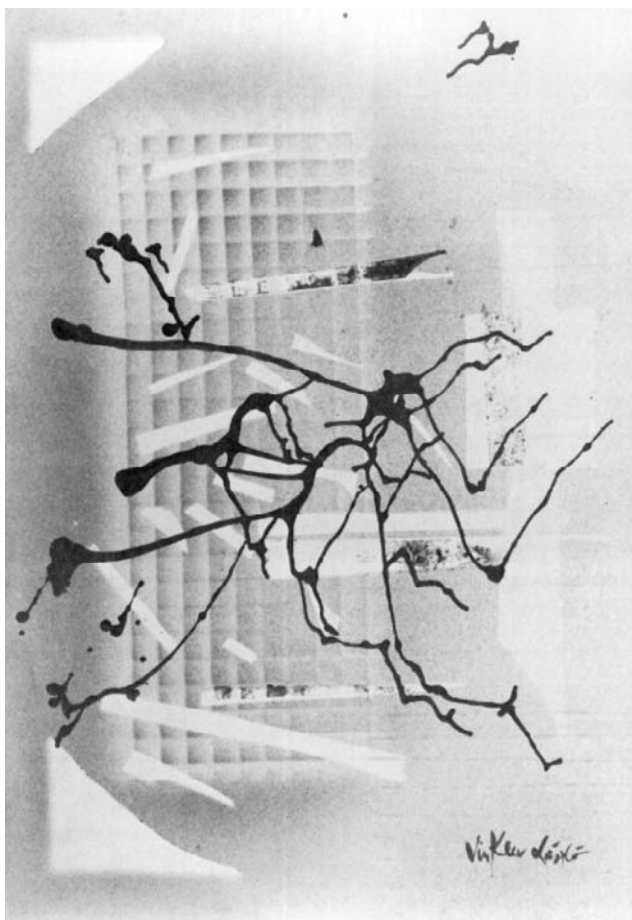
„Nem legutolsó szórakozásom, midőn nyelvvédő folyóiratainkban vonogatom szépen alá a magyartalanságokat.” Halász Gyula *Édes anyanyelvünk* (1935) című híres, úttörő könyvéről beszámolva tette hozzá: „Tanítványi büszkeséggel jelentem, hogy találtam.” Foglalkozási ártalom: én is találtam néhány szeplőt Illyés könyvében. Ugyan-ebben a könyvismertetésében írta, hogy szorongva olvasta a pellengérré állított hibákat: „hátha én is elkövettem azokat.” Helyesen: *őket*. Babona, hogy csak személyekre vonatkozhat ez a névmás. A következő lapon olvasom: „Egyszóval ne bízzuk el magunkat...” Kodály 1955. évi híres cikke (*Szóval kultúr?*) óta igényes stilszta nem írja le a *szóval* szót; meggyőződésem, azóta Illyés sem írta le. Talán az *indokolást* sem. Az „egyetértés *érdekében*” helyett később bizonyára azt írta: az egyetértés *végett*. Nyelvünkben nincs *-tól, -stől* rag; a *-stul, -stül* nem népnyelvi, hanem irodalmi nyelvi alak is; tehát ennek népnyelvi, nyelvjárási változata *-stú, -stű*. Nem tudok egyetérteni a *Nyelvművelő kézikönyvtár* engedékenységgel: mivel e romlott alakot számos író is „szentesíti”, „ezért [!] már nem tekinthetjük hibásnak”. Bár sokan lopnak autót, az autólópás azért még bűncselekmény! Fölöslegesen a határozatlan névelők a *szómuzeum* tárgyainak bemutatásában: „ez egy guzsaly”. „Ez egy lócs.” „Ez itt egy nyűg.” „Ez egy cégér.” „Ez itt egy ösztöke.” Illyés (vagy csak a nyomda?), mint manapság az újságok, *kétkeziket* emleget. Tömörkény kötetének címe: *Kétkezi munkások*. Senki sem beszélne vagy írna *szabadkezi rajzról*. „Múltat jelző *t* betűnk egyúttal helyhatározó.” Helyesebb lett volna *betű* helyett *hangot* írnia. A betű csak képe a nyelvi jelenségnek, amely a beszédben, tehát hangban az első. S nem *elsőleges*, amely csak a *másodlagos* visszahatására létrejött fölöslegesen terpeszkedő szó. A *jég* finn megfelelője egyik helyen *jee*, a másikon a helyes *jää* alakban szerepel.

Sajnos a szerkesztésnek is kijár a bírálathoz. Kár, hogy nem készült mutató, amely mind a személyneveket, mind a tárgyalt szavakat, névféjtéseket, szómagyarázatokat fölölelte volna. Hiszen olyan nevek szerepelnek benne, mint József Attila, Nagy Lajos, Schöpflin Aladár, Vikár Béla... Elkelt volna némi kiegészítő magyarázat. Egyetlen helyen olvassuk Illyés állításának helyesbítését, mely szerint Zrínyi Péter nem turáni-alföldi, hanem (horvát lévén) dinári típus: ez – így Domokos Mátyás – „minden bizonynyal tollhíba”. De értelmetlen volt már megírása idején is, hogy Illyés *Gy. A.* monogrammal helyettesítette Gyergyai Albert nevét; most meg a szerkesztők kötelessége lett volna föloldani. Jegyzetben magyarázni, hogy az Illyés említette kérdést, milyen nyelven beszélnek a székelyek, Pásztor Emil vetette föl a Valóságban 1973-ban, egri főisko-

lai tanítványai közt folytatott vizsgálatai alapján. Megmagyarázni, hogy az idézett népdalban mi az *aranydészű*: tüző, azaz fémcsatos, erszényes bőrvöv. De szívesen vettem volna eligazítást, hogy Vikár Béla hol írt népdalaink természeti kezdőképéről, s így tovább.

De a legbosszantóbb a szép könyvet elcsúfító, gondatlan korrektúrára valló betűhiba. Bizonyos betűk (pl. a *cívís* szó *i*-je, a *gardrob* *o*-ja, *Archimédesz* *e*-je) helyére idegen „karakterek” keveredtek.

Ennek ellenére remélem sikerült érzékeltetnem Illyés kis gyűjteményének tartalmi gazdagságát. Többször írt kedvelt témájáról, a tegezésről, magázásról. S költészetében is helyet kapott anyanyelve iránti különleges vonzalma: a kötetet két verse (a címadó: *A törzs szavai*, 1975; *Koszorú*, 1970) fogja méltó keretbe.

VINKLER LÁSZLÓ: KÉT STRUKTÚRA